

Amikor a tények valahogy nem harapnak

A kis következményekkel járó újságírást
övező körülmények mintázatairól

Hammer Ferenc

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A tanulmányban három fő kérdést vizsgálok meg. Egyrészt megmutatom, hogy a tényfeltárás magasztalt demokratikus szerepének értékelése miért nem lehet teljes annak számbavétele nélkül, hogy mi történik akkor, ha a tényfeltárásnak vagy a dezinformáció-leleplezésnek nincs kézzelfogható eredménye. Másrészt a nemzetközi és a hazai tapasztalatok segítségével a hallgatás és a csend archeológiájának néhány konstitutív faktorát azonosítom, nem hagyva figyelmen kívül a nyilvánosság-hibridizáció fontos kontextusát. Harmadrészt pedig egy módszertani innováció révén, a Reporters Without Borders szólásszabadság- és a Freedom House demokráciaindexének egymásra vetítésével empirikusan is megragadhatóvá teszem, hogy mely országok vannak feltehetőleg éppen mozgásban a szabadság/demokrácia skálán, és hogy a hanyatlásban milyen szerepet játszhat a szabad szólás következménynélkülisége.

Kulcsszavak: demokrácia, hibrid média, médiarendszer-teljesítmény, sajtószabadság

When facts somehow just don't bite

On patterns of circumstances behind
low-consequence journalism

This paper addresses three main questions. First, it shows why an assessment of the praised democratic role of investigative journalism and fake news debunking cannot be complete without an account of what happens when fact-findings have no tangible consequences. Second, it identifies a few constitutive factors of the archaeology of silence and of silencing through international and Hungarian examples, with specific attention paid to the important context of media hybridisation. And third, by offering a methodological innovation—i.e., by juxtaposing the RSF freedom of expression index and the Freedom House democracy index—it provides an empirical understanding of which countries are presumably sliding upward or downward on the freedom/democracy scale and looks into the role that the lack of consequences of free speech may play in this decline.

Key words: democracy, hybrid media, performance of media systems, press freedom

1. Tények és tényfeltárás a szabadszólás-hagyományokban

„A világ minden részén számtalan példát találhatunk arra, hogy a tényfeltáró újságírás révén miként buktak meg kormányok, hogyan jöttek létre reformok a társadalompolitikában vagy a törvényhozásban, a törvényi vagy a politikai folyamatokban, továbbá a kormányzati elszámoltathatóság új mechanizmusainak létrehozásában. De azt is hozzá kell tenni, hogy sok jól dokumentált tényfeltárás a feledés homályába vész. Lehet, hogy hullámokat keltenek, újságírói díjakat nyernek, néhány hétig vitát generálnak, de az általuk feltárt visszaesszókra nem születik kormányzati válasz. Bizonyos intézmények továbbra is ellenállnak a reformoknak, míg mások csak azért kezdeményeznek változásokat, hogy aztán visszacsússzanak a múlt gyakorlataiba”

Sheila S. Coronel (2010: 125).

A tény mint a megismerhető világ építőköve, illetve annak mediatisált formája, a hír több fontos forrásból lett a demokraciáelméletek alapvető hivatkozási pontja. Míg a korai modern európai vallás, kultúra, tudomány és politika is tekinthető a megismerés fogalmait, illetve a tényeket a korábbi korok normáihoz képest egységesebb nomenklatúrába rendezni kívánó erőfeszítésnek (Poovey 1998, Shapiro 2000), a korai politikai filozófiák és szabadszólás-elméletek számára a gondolatszabadság, a szabad szólás, a véleménynyilvánítás és a tények közhírré tétele gyakran egymástól nem szigorúan elválasztott fogalomként jelent meg. „A gondolatok piactere” elgondolásban – ennek eredetéről lásd Owen Fiss (2013: 31) megjegyzését – is inkább az eszmék összemérése, mint a tények hitelességi versenye a domináns. A polgári társadalmi nyilvánosság modellje a 20. századból arra tesz kísérletet, hogy bebizonyítsa: a közjó megvalósításának kulcsa az, ha a politikai közösség tagjai az életükben felmerülő dilemmák, események és tények értelmezése során egyenlően és aktív módon vesznek részt a közös mérlegelésben és döntéshozatalban. Fontos szólásszabadság-elméletekben is központi fogalom a tény. Talán első látásra a pozitív (Tambini 2021: 142) vagy afirmatív (Schauer 1978: 691) szabadszólás-elméletekben nem tűnik magától értetődőnek a tény mint olyan fontossága, mondván, ezen elméletek központi fogalma a közügyek feletti deliberáció folyamata, és mellesleg nem abszolutizálják a szabad szólást sem (Sunstein 2001). Viszont éppenséggel az eltérő nézeteket valló embereket összekötő közös nevezőkhöz elengedhetetlenek a konszenzuális tények, mint ahogy a buborékfilter-jelenség által megvalósított párhuzamosvalóság-problémákat már éles szemmel előre jelezte Sunstein *republic.com* című könyvének első változatában 2001-ben.¹ A negatív szólásszabadság elméletei egyfelől jobban hasonulnak a szabad szólás azon felfogásához, amely a közösség számára kockázatosabb területekre is kiterjeszti azt, emellett a negatív szólásszabadság felfogása számára a fő kérdés az, hogy az állam csak ne szóljon abba bele. E megközelítés harmonikusan kapcsolódik a média örktutya-felfogásához, amely elképzelésben központi szerepet játszik a kutyaugatás által közhírré tett tény, amely öltheti a tényfeltáró vagy épp a szenzációhajhász újságírás formáját, de éppúgy lehet hamis tényeket leleplező újságírói munka is.

A média, pontosabban az újságírás örktutya-felfogása jó háromszáz² éves múltja során³ mindig fontos sarokpontnak számított a sajtóról való gondolkodás és viták során. Ugyanakkor egy idő után – mint arra James Curran is utal 2002-es munkájában (2002: 219) – az örktutya-hagyomány, nem függetlenül média 20. századi

1 A második *republic.com* 2.0 címmel jelent meg 2007-ben.

2 Sőt, ha John Milton 1644-es *Areopagiticáját* is elődnek tekintjük, akkor lassan négyszáz éves hagyományról beszélhetünk.

3 Jacob Rowbottom (2013: 59) összefoglalásában: „Ez is egy hosszú múltra visszatekintő érv. Matthew Tindal 1704-ben »hűséges őrszemként« jellemezte a sajtót. A Cato-levelekben a sajtószabadságra »a szabadság nagy bátyjaként« történik hivatkozás, amely »az árulókat és elnyomókat rémületbe ejti és gátat emel ellenük«. Ötven évvel később Junius azt írta, hogy a sajtó »az angol férfiú polgári, politikai és vallási jogainak palládiuma«. Bentham műveiben a sajtó a »közvélemény ítélőszékének« legfontosabb szerve, amely a kormány hatalmát ellenőrzi. A tizenkilencedik században a hatalmon lévők ellenőrzése volt az a funkció, amelyet a sajtónak mint »negyedik hatalmi ág« tulajdonítottak.”

gyökeres átalakulásától, kapott egy valamelyest ódon, porlepte jelleget. Így volt ez egészen az 1980-as évek végéig, amikor is egyrészt a keleti blokk összedőlése újra felértékelte a hagyományos sajtóelméleteket (Coronel 2010: 111), másrészt az ezzel éppen párhuzamos privatizációs lépésváltás a nyugati médiarendszerekben és szerte a világon másutt – együtt a közpénzből történő sajtótámogatást övező vitákkal – újra csak vita tárgyává tette a házőrző szerepet. Mégpedig annyira, hogy Curran (1991, 2002) szokásos médiapolitikai őrázatai során az 1990-es évek környékén többször is tételesen értékeli a média őrkutyaszemléletének hiányosságait. 1991-es munkájában megmutatja, milyen akadályai lehetnek annak, ha elvárjuk akár a kereskedelmi alapon működő médiától, akár a közmédiától, hogy minden házőrzőfeladatot ellásson, és egyebek között e kritikára alapozza nevezetes javaslatát az ötosztatú demokratikus médiarendszerrel kapcsolatban, a közmédia *core media* szegmenssel a közepén. 2002-ben pedig a tizenegy évvel korábban megjelent írását újradolgozva értékeli a média őrkutyaszerepével kapcsolatos fenntartásokhoz köthető újabb jelenségeket.

A Világbank adta ki 2010-ben azt a Pippa Norris által szerkesztett tanulmánykötetet, amely a demokratikus médiarendszer által elvárható teljesítmény komoly kérdésének körüljárását tűzte ki célul. E munkában külön fejezet (Coronel 2010) tárgyalja, milyen érvek szólnak a demokratikus médiarendszerekben a házőrzőmédiá fenntartása, illetve fejlesztése mellett és ellen. A tanulmány – amelyre a jelen írásban később még visszatérek – kiter számos olyan strukturális körülményre, amely befolyásolja a házőrzőmédiá funkcióinak, illetve teljesítményének különféle aspektusait, különösen a kormányzati korrupció feltárásának területén. Két ajánlásom fogalmaz meg, amelyek közül az első „A média hatékony házőrzőként való működését lehetővé tevő jogi és szabályozási környezet biztosítása” címet viseli (*Providing a legal and regulatory environment that allows the media to be an effective watchdog*), tehát a tanulmány világossá teszi, hogy a házőrzőmédiá közreműködése elengedhetetlen egy demokratikus médiarendszer számára.

A jelen bevezetésben azért emeltem ki az őrkutyamédiával kapcsolatos fontos elemzéseket, hogy megmutassam: a fogalom mentén különféle célból felvezetett gazdag kritikai repertoár szinte kizárólag arról beszél, milyen feladatai vannak az ilyen médiának, illetve milyen akadályok állhatnak a házőrzőmédiá útjában, hogy betölthesse nemes hivatását. Nem sok szó esik arról, mi a konkrét hatása vagy következménye e médiaszegmens tevékenységének, mivel az sokszor banálisan egyszerűnek tűnik: kamera előtt izzadó politikusok, kormánytagok mondanak le, törvényjavaslat születik, hogy ez ne fordulhasson elő, börtönbe megy a politikus, Watergate és Pulitzer-díj, illetve felhívja a figyelmet olyan témákra, amelyek aztán befolyásolhatják választások kimenetelét⁴ (Gillers 2018: 24, Carson 2019: 5). Az Andrea Gearing (2021: 110) által felidézett következmény, amikor is az International Consortium of Investigative Journalists által koordinált globális tényfeltárás az adókerülő nagyvállalatokról felkerült a 2014-es brisbane-i G20 Leaders' Summit napirendjére, bizonyára az újságírástörténet aranykönyvébe való eredmény, ám mindennapinak nem tekinthető.

Sheila S. Coronel már idézett munkájában kiter a tényfeltáró újságírás egyes lehetséges következményeire és hatásaira, amely elemzés fogalmi és empirikus mélysége miatt ezt részletesebben fogom itt áttekinteni és vizsgálni. Fülöp-szigeteki, argentinai és thaiföldi tényfeltárások következményeit összegezve a szerző említ olyan, a tényfeltárás tartalmától független faktorokat, mint a sztori időzítése, a hírforrás egyébkénti presztízse vagy az, hogy a tényfeltárás mennyiben mozgósít magas hagyományos hírértékű saftos elemeket, illetve mennyire szerepelnek a történetben hírességek. Az argentinai elemzések fontos hozadéka, hogy a korrupciós ügyek gyakorisága önmagában kiüresíti az azokat leleplezni kívánó erőfeszítéseket, míg a magyarországi tapasztalatokat fontos módon visszahangozza az a szintén argentinai tapasztalat, hogy a leleplezések által megvalósított elszámoltathatóság csak kiegyensúlyozott politikai erőviszonyok közepette képzelhető el, amikor

4 Sheila S. Coronel (2010: 124) David L. Protess és munkatársainak (1991) kutatása alapján a következmények három típusát különbözteti meg az Egyesült Államokban: Az első típust „deliberatív” nevezik, ami azt jelenti, hogy a cikkek hivatalos elhatározást eredményeznek a felvetett problémák és a lehetséges megoldások megvitatására; így kutatási beszámoló készülhetnek, vagy a kormányzati szervek meghallgatásokat kezdeményezhetnek a reformkezdeményezések megvitatására. „Individualista” eredmények akkor születnek, amikor a cikkek nyomán szankciókat alkalmaznak a szabálytalansággal vádolt egyénnel vagy vállalkozásokkal szemben. „Lényeges” eredmények akkor születnek, amikor a vizsgálatok kézzelfogható változásokat eredményeznek a szabályokban, a törvényekben, az eljárásokban vagy a társadalompolitikákban, vagy új kormányzati egységek vagy szervek jönnek létre, illetve forrásokat különítenek el a megoldásra.

is a feldobott ügyek a bíraskodás, a parlament és a politikai pártok valamennyire kiegyensúlyozott erőterében nyerik el értelmüket (Coronel 2010: 125). Coronel elemzésében további faktorokat említ, például azt, hogy a tényfeltárás által hírbe hozott politikai készségei mennyire képesek a krízist erőforrássá alakítani, ami szintén befolyásolhatja a házőrzőmédiák munkájának hatását, vagy azt, hogy az illető ország üzleti elitje hogyan áll a korrump politikai vezető eltávolításának kérdéséhez. A korábban említett bulvárfaktorhoz kapcsolódva az elemzés kitér arra is, hogy a tényfeltáró kezdeményezések akkor is igyekeznek dramatikus, megszemélyesített, epizodikus *frame*-eket használni munkájukban, amikor éppenséggel strukturális összefüggéseket tárnak fel. Összegezve más kutatások eredményét, Coronel arra a következtetésre jut, hogy újságírói leleplezések kevésbé eredményezik a közvélemény mobilizálódását, mint inkább az érintett politikai elitek érzékenységének növekedését a botrányban érintett témákkal, illetve normákkal kapcsolatban. Hasonlóan vélekedik Bátorfy Attila (2023), az Átlátszó egykori újságírója.⁵ Elmondása szerint az Átlátszónak voltak fontos és sikeres tényfeltárásai kisebb horderejű témákkal, illetve nem közéleti csúc szereplőkkel kapcsolatban, ugyanakkor ő is hangsúlyozza, hogy sokszor a tényfeltárás során, illetve következtében tanulják meg az érintettek, hogy miként tudnak láthatatlanok lenni a későbbiekben. Jellemzően EU-s körülményként utal Bátorfy arra, hogy míg az uniós szabályozások védelmi szándéka a mindennapi emberek életének digitális tényeivel és adataival kapcsolatban jórészt írott malasztnak bizonyul, addig e szabályok találekony alkalmazásával a korrupcióban érintett politikai, illetve üzleti körök képesek ellehetetleníteni a gazdasági adatokat tartalmazó adatbázisok működtetését vagy a tényfeltáró eszközök használatát, vagy éppen kezdeményezhetnek sikeres SLAPP-eket (*Strategic Lawsuit against Public Participation*, stratégiai per a közéleti szerepvállalás ellen) is. Andrea Gearing (2021: 106) inkább a közelmúltra irányuló, egyebek között a nagy port felverő Panama Papers immár pozitív hatásmechanizmusát elemző kutatásában kiemeli, hogy a közzététel mérete játszott kulcsszerepet, vagyis az, hogy az ügyek által érintett 80 ország 107 szerkesztője által elkészített anyag egyszerre 26 országban robbant, úgy, hogy a helyi változatok kiemelték az illető országból érintett offshore-pénzrejtegető politikusok történetét. „Az élet meg minden” című podcastban⁶ Pethő András, a Direkt.36 főszerkesztője érdekes szakmai hasznát, áttételes, de fontos következményét azonosította a Pegazus-lehallgatásoknak. Elmondása szerint az ügy kapcsán lett maguknak az újságíróknak is világos – Péterfalvi Attila NAIH-elnök⁷ értelmező szavai révén –, hogy a magyar kormány a nemzetbiztonsági kockázat fogalma segítségével bárkit törvényesen lehallgathat.

A tények fundamentumán nyugvó kulturális, információs és mediális ökoszisztémát alapjaiban rengette meg az az átalakulás, amelyet kezdetben a digitalizációnak, később a digitalizáció által lehetővé tett, a korábbiaktól merőben különböző tartalomelosztási rendszereknek, aztán a különféle konvergenciáknak tulajdonított a média- és az infokommunikációs szakma és kutatás, amely jelenség végül Andrew Chadwick megfogalmazásában a hibrid médiarendszer fogalmában nyerte el formáját. E civilizációtörténeti jelentőségű változás természetét itt most csak három, egy nemzetközi szervezettől és két újságírótól származó apró idézettel illusztrálom. 2009 májusában Reykjavíkban hívta össze az Európa Tanács (2009) a 1st Council of Europe Conference of Ministers Responsible for Media and New Communication Services elnevezésű tanácskozást, hogy akcióttervet készítsenek az ET számára a média és az internet időszerű kérdéseivel kapcsolatban. A miniszteriális találkozó célja a következő volt:

...a média fogalmának elemzése és szükség esetén magának a fogalomnak a felülvizsgálata, a médiának vagy a médiaszerű szolgáltatásoknak a személyes kommunikáció új formáitól való megkülönböztetését szolgáló kritériumok megállapítása.

5 A hazai hibrid médiarendszer jellemző szereplője a tényfeltáró Átlátszó, egy olyan médiavállalat, amely formája szerint közhasznú nonprofit kft., online jelenik meg, kereskedelmi bevétele nem jellemző, ugyanakkor eminensen közmédia-feladatokat jelenít meg bármiféle közpénzbevétel nélkül.

6 Az élet meg minden podcast (2022) #054 Pethő András – Földrengés a sötétben. 2022. X. 22., <https://azeletmegminden.hu/054-petho-andras-podcast/>.

7 Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság.

Némi kutatói tapasztalattal magas szintű európai transznacionális szervezetek policy-tevékenysége tárgyában bizvást állíthatom, hogy nagyon ritka az az éleslátóan bátor tanácsalanság, amely megnyilvánul az ET szövegében akkor, amikor valamit – a legnagyobb szakmai komolysággal, tétova módon – médiaszerű (*media-like*) szolgáltatásoknak nevez. Miközben a szakma és a tudomány némileg tanácsalansul szemléli a földrengésszerű folyamatot, amely révén a médiahasználatnak és az infokommunikációnak több milliárd ember kattintásai révén a közösségi médiába való beköltözésének nyomán a GAFAT (Google, Amazon, Facebook, Apple, Twitter) a 2010-es években dollárszázmilliárdokat keresett, a hagyományos média – nagyjából függetlenül attól, hogy mennyire álltak rá a digitális észjárásra – Alan Rusbridger (2018: 857), a Guardian egykori neves főszerkesztőjének megfogalmazása szerint nagyjából így vélekedett:

A GAFAT-osok ellopták a tartalmaikat; közönséget építettek körjük; eladták ezt a közönséget a hirdetőknak; szinte semmit sem adtak cserébe; gyakorlatilag semmilyen felelősséget nem vállaltak az általuk befogadott tartalmakért; felmentést kaptak a hagyományos médiát terhelő szabályozások alól; és – mindennek tetejébe – gyakorlatilag nem fizettek adót.

Kiindulási fogalmam, a tények szempontjából a hibridizáció legfőbb következménye az, hogy a tény súlyát nagyjából az árazza be, hogy a tartalommal kapcsolatos folyamatos globális valósidejű népszavazás során milyen klikkteljesítményt képes elérni a különféle közösségi média-felületeken, ami természetesen magával hozta azt is, hogy a tényeket létrehozók – a politikustól a professzionális újságírón át az influenszerig – immár mindannyian valamennyire a *metrics*-ökonómia és nem valamilyen klasszikusabb tartalmi megfontolás vagy hírérték szerint hozzák létre szövegüket (Smith 2023). Az a harmonikus, nyugodt és szimmetrikus médiarendszer, a közmédiával a közepén, amelyet Curran rajzolt le jó harminc éve, immár egy elsüllyedt világ térképe, mivel a mai rendszer alapjellegzetessége a kaotikus kiszámíthatatlanság és a zaj, illetve a nyilvánosság korábbi működési normáinak és fogalmainak érvényvesztése. A korábbi médiarendszer földrengésszerű átalakulására utaltam korábban, amely fogalmat Pethő András még a láthatóság szempontjával is megfejele:

...a sajtónak ugye pont az lenne egy normálisan, egészségesen működő demokráciában a szerepe, hogy felszínre hoz információkat, és azok aztán majd tovább gyűrűzve változást eredményeznek. Beindulnak a társadalom egyéb ilyen intézményei, hatóságok, törvényhozás stb. Na ugye ebben látszik, hogy megbomlott ez a rendszer. Szerintem egy olyan korszakot élünk, mint hogyha egy ilyen folyamatos, most már évek óta zajló földrengésben lennénk, ami ráadásul sötétben zajlik, és nem is látjuk, meg időnként odavilágítunk valahogy a zseblámpánkkal, és akkor látunk belőle részeket, de igazából az egészet nem is nagyon látjuk át, és ugye a régi intézményrendszerek, a nyilvánosságnak az információs ökoszisztémának a régi klasszikus infrastruktúrája összeomlott, és nem látszik, hogy mi épül ehelyett...⁸

A digitális zaj és a csend paradoxonja érdekes gondolat kísérletre, egy alternatív végkifejletre ad lehetőséget, ha felidézzük Sidney Pollack (1975) poszt-Watergate hidegháborús thrillerjének, *A keselyű három napja* című filmjének zárójelenetét. A Robert Redford által megszemélyesített főhős azzal triumfál, hogy eljuttatja a CIA által szervezett, sok áldozattal járó összeesküvés leleplezését a New York Times-nak. Ma, a Trump utáni, hibrid médiarendszer buborékvilágában a mai CIA főnök talán már gúnyosan legyintene, miszerint nem sokat számít, hogy mit állít a New York Times.

8 Az élet meg minden podcast (2022) #054 Pethő András – Földrengés a sötétben. 2022. X. 22., <https://azeletmegminden.hu/054-petho-andras-podcast/>.

2. A csend archeológiája

„Magyarországon ... nem az a helyzet, hogy semminek nincs következménye, de minél inkább olyan ügyről van szó, amely mondjuk a felsőbb szinteket vagy a belső kört, a kemény magot érinti, annál kisebb az esélye, hogy valamiféle következménye legyen, mert annál inkább fogják elhallgatni.”

Pethő András⁹

Martin József Péter (2019) fontos cikkében elemzi a magyarországi korrupciós eseteket feltáró híreket és kommentárokat övező relatív érdektelenség mögötti faktorokat, és az olvasók apátiáját tekinti a korrupcióleplező cikkek hatáselmaradása fontos okának. A fentebb Coronel által idézett mobilizációmotívum különös fordított megfelelőjének, afféle negatív mobilizációnak is tekinthető az apátia. Az apátiát négy faktorra vezeti vissza. Fontosnak tartja, hogy a nagy elérésű tévécsatornák – ritka kivételektől eltekintve – nem nagyon foglalkoznak alaposan korrupciós esetekkel, említi a korábban az argentinai helyzettel kapcsolatban idézett, a korrupciós esetekkel kapcsolatos kifáradást, közönyt és apátiát, illetve azt, ahogyan az apátia egyben következménye és forrása a politikai polarizációnak, amelynek része a szelektív médiafogyasztás és valóságérzékelés. Harmadik okként a Fidesz-korszak korrupciójának, annak rendszerszerűsége miatti nehezen láthatóságát emeli ki Martin, míg negyedik ok elemzésében az, hogy az ellenzéki pártoknak nem sikerült tőkét kovácsolniuk a korrupciós esetekből. Fontos további elemzéseket igényelne, hogy az apátia e négy oka miként következménye a magyarországi joguralom felszámolásának, hiszen ha például az amúgy megszállt közmédia rendkívüli híradóban számolna be arról, majd követné heteken keresztül azt az eseményt, hogy az amúgy kormányhű legfőbb ügyész utasítására bilincsből visznek el egy-két kormányközeli oligarchát, akkor Martin négy apátiaoka közül is elképzelhető, hogy néhánynak megváltozna az előjele, azaz – összefoglalva – a szűkebben vett nyilvánosság elszámoltatósági folyamatai nem vehetik át az összes olyan funkciót, amelyet politikai szándékokat követve kikapcsolt a többi hatalmi ágban, a gazdaság újraelosztási folyamataiban, illetve a társadalompolitika és a kultúra fontos területein.

A tényfeltárás korlátozott eredményessége, amire korábban Bátorfy és e szakasz mottójában Pethő is utal, összefügg azzal, hogy mennyire vannak a politikai elit központjához közel az érintettek, amely körülmény is közrejátszhatott abban, amit Pethő is kiemelt a már idézett podcastban, hogy tudniillik a Wirth Zsuzsa (Direkt.36) által feltárt pénzszozás az Antall József Tudásközpontban rövid úton eredményezhette azt, hogy a kormányzati támogatást megvonták az intézménytől, mivel az nem tartozott a legbelső érdekszférához. Pethő emellett kiemelt egy talán nem intuitív és nehezebben megragadható, de fontos mintázatot is, miszerint mintha a nyilvánvaló érdekkellentétek mellett olykor a kormány és az ellenzék között felfedezhető lenne egy afféle – Pethő szavaival – „összekacsintás, kéz kezét mos, urambátyám” formula az egymás csínytevéséi fölötti napirendre térés vonatkozásában. Hasonló fékező mechanizmusról számol be Mong Attila még egy 2012-ből származó cikkében, amelyben elemzi az újságírói öncenzúra jelenségeit, okait és következményeit. Hermann Irén és Wild Judit pedig a csend egyben okaiként és következményeiként azonosítja még egy 2007-es cikkében a médiával és az újságírással kapcsolatos általános bizalmatlanságot, továbbá ehhez kapcsolódva a korrupciót, az újságírás alacsony színvonalát és a médiavállalatok csökkenő gazdasági mozgásterét és szerkesztőségi autonómiáját. A podcaster Tóth Szabolcs Töhötöm a korábban idézett Pethő-interjúban egy kérdésével világított rá a tényfeltárás hatását fékező jelenségre, talán strukturális körülményre, miszerint a kormányzati média bekebelezési akciói után, amelyek révén korábban függetlenül működő online hírportálok váltak immár leplezetlen (origo.hu) vagy fékezett habzású kritikusként leplezett (index.hu) kormányhírcsővé, az olvasók nem büntették jelentősen e felületeket azért, mert elvesztették korábbi függetlenségüket.

⁹ Az élet meg minden podcast (2022) #054 Pethő András – Földrengés a sötétben. 2022. X. 22., <https://azeletmegminden.hu/054-petho-andras-podcast/>.

3. Egy következménynélküliség-index alapvonalairól

Röviden összegezve a házőrzőugatás következménynélküliségének, talán hiábavalóságának okait, feltűnő, hogy a jelenség fentiekben idézett szakmai és tudományos-kritikus résztvevői, kommentátorai vagy kutatói milyen tág spektrumban azonosítják a lehetséges okokat. Felmerült a kiegyensúlyozott politikai erőviszonyok motívuma, vagyis az, hogy az érintett hatalmi csoportnak ne legyen könnyű más hatalmi ágak vagy politikai elitek mozgósításával eltüntetni a következményeket, szóba került a hagyományos hírértékek mozgósításának lehetősége, a média iránt bizalom és rokonszenv – hogy csak néhány példát idézzek a korábbiak közül. E faktorok, együtt a többivel, az okok és a következmények olyan bonyolult láncolatát sejtetik, amely nehezzé teszi valamely biztosan megragadható végső eredő azonosítását. Részleges megoldást jelenthet azonban, ha sok efféle esetet megvalósító helyzetet egymás mellé teszünk, és ugyanazzal a normarendszerrel mérjük fel teljesítményüket.

Egy viszonylag egyszerű eljárásnévvel először is fogtam a Reporters Without Borders (RSF) 2022-es World Press Freedom Indexét, pontosabban ennek az országlistáját, amelyet a sajtószabadság mérőeszközének használok itt.¹⁰ Kerestem mellé egy olyan demokrácia-mérőeszközt is, amely önmagában nem tartalmazza a sajtószabadság paramétereit. Ehhez hasznosnak bizonyult a Freedom House (FH) 2022-es Global Freedom Scores táblája.¹¹ Itt – elkerülendő, hogy az FH-adatok médiaadatai az összehasonlításban ne erősítsék az RSF (alapvetően médiával kapcsolatos) adataival való összefüggéseket – egy olyan mérőeszközt hoztam létre, amely tartalmazza a Political Rights pontszámokat, továbbá a Civil Rights pontokat, kivéve a Freedom of Expression and Belief szakasz alá tartozó kérdésekhez tartozó pontokat.¹² Ekkor nem volt más tenni, mint hogy összehasonlítottam a két globális sorrendet, és minden ország RSF-lista helyezéséből kivontam az FH–M-listában az illető ország sorrendjét, majd e különbség mértéke szerint állítottam sorba az országokat. Minden ország neve mellett ott áll, mekkora esetükben az RSF mínusz az FH–M index különbsége.¹³ Az 1. ábra tartalmaz egy színekódot, miszerint a Freedom House mércéje szerint mely ország számított szabadnak, félig szabadnak és nem szabadnak.¹⁴

10 A lista: <https://rsf.org/en/index>. Jelen tanulmányban nem térek ki a globális szabadság-, demokrácia-, korrupció- és más indexek által felvetett gazdag módszertani vitákra, sem pedig arra, hogy a globális összehasonlító felméréseknek milyen immanens módszertani korlátaik vannak.

11 Lásd: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-02/Aggregate_Category_and_Subcategory_Scores_FIW_2003-2023.xlsx.

12 Erre a listára FH–M-ként hivatkozom e tanulmányban a későbbiekben.

13 Ez az eljárás első látásra egyszerűnek tűnik, azonban magában foglalt egy sor aprólékos tennivalót. A listákban található sorrendek elemzési eszközzé való alakítása megkívánta, hogy mindkét listában ugyanazok az országok szerepeljenek (lehetőleg ugyanazzal a névvel); itt olyan munkálatokra volt szükség, mint az FH–M-listában szereplő 6 kelet-karibi ország megfeleltetése az RSF lista OECS-tételének, ahol az FH–M lista adatai a 6 ország részadatainak átlagolásából származnak, csakúgy, mint az RSF-lista Palestine tétele esetében, ahol is az FH–M-lista Gaza Strip és West Bank tételeit kellett átlagolva egyesíteni egy Palestine tétel létrehozásáért. Az FH–M-listából továbbá eltávolítottam az RSF-listában nem szereplő országokat, összesen 24-et; ezek vagy médiarendszer-szempontról vélhetőleg értelmezhetetlen miniállamok, például Tuvalu vagy Monaco, továbbá vitatott hovatartozású, olykor háborús zónák, mint a Krím, Nyugat-Szahara, Tibet vagy Kashmir indiai és pakisztáni szegmensei. Ekkor a két darab, immár ugyanazokból az országokból álló 180–180 tételes lista további használatához meg kellett oldani azt a problémát, hogy az FH–M-listában sok ország szerepelt más országokéval megegyező demokrácia-pontszámmal, amely pontegyenlőséget a listában elfoglalt pozíció nem tükrözhetett. E listában 8 ország is követte egymást ugyanannyi ponttal, és mivel elemzésem alapja a listapozíciók összevetéséből származó adatsor, e torzító tényezőt nem engedhettem meg. Ezt a problémát úgy oldottam meg, hogy 78 pozíciót azonosítottam a listában, amelyben a pozíciók 1–8 országot tartalmaznak, amelyek egy pozíción belül ugyanazt a rangsorpozíciószámot viselik. Így viszont lényegében az a probléma állt elő, hogy az egyik rangsorban 78 pozíciót kellett volna a másik lista 180 pozíciójával összevetni, mivel az RSF-lista Global Score pontszámok zömmel két tizedesjegyet is tartalmazó pontszámok, így az RSF-lista nem tartalmaz pontegyenlőséget. Itt SPSS-szel előállítottam egy olyan csoportosítást, amelynek lényege az volt, hogy előálljon egy 78 tételből álló RSF-lista, listapozícióként egyforma sorszámot viselő országokkal, amelyeket egymáshoz közel álló Global Score pontjuk alapján tett egy csoportba a program. Immár ki lehetett vonni országonként az RSF-rangsorpozícióból az FH–M listában szereplő sorszámot.

14 Feketék a szabad, szürkék a félig szabad és fehérek a nem szabad országok. A vastag fekete csík jelöli a 0 szintet, az alsó fekete vonal a -5, a felső a +5 értéket jelöli. A jelen ábrába az országok nevükkel nem, csak az FH–M lista szerinti színekódjukkal szerepelnek, mivel a cikk célja nem konkrét országok összehasonlítása, hanem az együttes összképben rejlő tendenciák feltárása.

1. ábra
Globális „sajtószabadság mínusz demokrácia” sorrend: Országlista

Az 1. ábra ad egy kumulált, összehasonlító adatsort, amelyből a média–demokrácia-viszonyrendszer néhány fontos összefüggése érdekes módon rajzolódik ki, köztük jelen dolgozat fő problémája is, nevezetesen az, hogy a világon mennyire lehet a politikai következmények nyelvére lefordítani a sajtószabadság adta lehetőségek által nyújtott teljesítményeket. Hogy harapnak-e a tények vagy nem. Ha létezne a média működése és a demokrácia teljesítménye között egy tankönyvszerűen egyszerű, közvetlen és szoros összefüggés, akkor minden egyes országnak ott kellene tömörülnie a 0 szám körül, függetlenül attól, hogy szabad vagy nem a médiája, és hogy demokratikus-e, mint például jelen ábrában a 0 pontos Norvégia és Türkmenisztán, mert az említett szoros és közvetlen összefüggés révén a sajtószabadság-listán (RSF) és a demokrácialistán (FH–M) külön-külön a sorrend nagyjából ugyanaz lenne, demokratikus és szabad médiájú országokkal az elején és sajtószabadság-pusztákon tengődő diktatúrákkal a végén. Azonban az látható, hogy ez egyáltalán nincs így. Konzolidált demokráciákban – ahelyett, hogy 0 érték körül teljesítenének – van, hogy ez a szám erősen pozitív, azaz a kiemelkedő demokráciateljesítményhez képest meglepően alacsony a sajtószabadság szintje, például Japánban, és hasonlóképpen, az ugyan szabad kategóriában levő Jamaicában a sajtószabadságszinthez arányosan jóval alacsonyabb demokráciaszint párosul.¹⁵ Úgy tűnik, hogy más logika figyelhető meg a demokrácia és a média működése között a lista azon részén, ahol negatív értéket kap egy ország (az én általam képzett lista felső része), mint ahol pozitív ez az érték, azaz a lista alsó részén. A táblázat

15 Felhívom a figyelmét az olvasónak arra, hogy a kérdéses számok listákon betöltött sorrendre utalnak, azaz ha nagy számot kap akár az RSF, akár az FH–M listán egy ország, akkor az azt jelenti, hogy rosszul szerepel, azaz hátul van az illető listán.

legfőbb tanulsága az, ha egyszerűen összehasonlítjuk, hogy a demokrácia szempontjából a Freedom House által szabadnak, félig szabadnak és nem szabadnak értékelt országok miként kerülnek a táblázatnak a 0 alatti és feletti szegmensébe (ezt az 1. táblázat bal oldala mutatja), továbbá a -5 és 5 érték közötti „rendes viszony”-szférába, ahol – mint arra utaltam feljebb – a médiatankönyvek szerint függ össze a demokrácia és a szabad szólás, és végül a -5 alatti és 5 fölötti szférákba, ahol a valamilyen feszültség mutatkozik a demokrácia és a szabad szólás állapota között (ez az ábra jobb oldalán látható).

1. táblázat

A „sajtószabadság- mínusz demokrácia” országlista megoszlása az országok demokrácia-besorolása szerint

dem<saj	dem>saj	Fr. Hou. kateg.	dem<<saj	„rendes”	dem>>saj
negatív	pozitív		<-5	-5 – 5	5<
16	50	Szabad	8	24	34
21	36	Félig sz.	17	10	30
34	23	Nem sz.	24	22	11
71	109	Σ	49	56	75

Mint ahogy jelen írás fő kérdése, hogy mikor nem terem a szabad szólás demokráciát, itt nem tárgyalom a 0 körüli „rendes országokat”, továbbá a sajtószabadság szempontjából értelmezhetetlen diktatúrákat, hiszen ha nincs sajtószabadság, akkor egy-egy heroikus anekdotikus kivételtől eltekintve igazából a sajtó elszámoltató szerepéről is szinte fölösleges gondolkodni.¹⁶ Az 1. ábrán szereplő felső, különösen a -5-nél alacsonyabb pontszámú országok listáját értékelhetjük úgy, hogy ott a sajtószabadság adta bizonyos lehetőségeket nem sikerül politikai következményekre lefordítani. A táblázat alsó fele nem egyszerű inverze a felsőnek, mivel a sajtószabadságlista részpontszámai olykor egymástól gyökeresen eltérő paramétereket tartalmaznak, így vezethet egy ország sajtószabadságpontokat azért is, mert nagy a gazdasági koncentráció a médiában, és azért is, mert újságírókat szoktak ott megölni. A két sorrendből képzett statisztika azt mutatja, hogy a szabad szólás polarizál. Ahol van szabad szólás, és megvannak hozzá a politikai körülmények, ott elszámoltat, azaz így kerül a szabad országok fontos csoportja demokráciateljesítménye alapján a táblázat alsó felébe és a jelen tanulmányban nem tárgyalt „rendes ország”-csoportba. Demokratikus országok fontos csoportja került 6–15 ponttal látszólag szólásszabadság-deficit pozícióba, azonban ezek az országok bizonyítják, hogy egy összetett, rugalmas, jó teljesítményt nyújtó demokratikus médiarendszer sok csapást kibír.¹⁷

A táblázat igazán drámai, médiaelméletileg a legérdekesebb kérdéseket felvető része a sötétszürke országok, a félig szabad országok helyzete a listában; ezek a lista csaknem harmadát teszik ki. Feltűnő, hogy relatíve kevés (10) szerepel közülük a „rendes országok” között, azaz szignifikánsan alacsonyabb a demokráciaindexük a sajtószabadság-indexükhöz képest, vagy *vice versa*. Sok momentum utal arra, hogy a sajtószabadság- és a demokráciaindexek szerinti „aszinkronitás” változási folyamatot jelez, amikor is éppen a szabadság vagy éppen a szolgaság felé tart egy ország, csak épp a demokrácia és a szabad szólás közül az egyik még nem eredt a nyomába a másiknak, jelentsen az akár pozitív

16 Bár a jelen tanulmánynak nem szoros témája a két index módszertanának elemzése, egy fontos, a jelen elemzés kimenetelét befolyásoló tényezőt meg kell említenem. Az RSF pontozási rendszer a részpontszámok rendszerével képes súlyozni bizonyos faktorokat, azonban ez nem mindig jár sikerrel. Itt illusztrációképpen csak arra utalok, hogy a portugál és az ausztrál médiahelyzetet nagyjából ugyanannyi távolság (pont) választja el egymástól, mint az ausztrált a magyartól, amely összehasonlítás magáért beszélhet. Kevésbé látványos, de lényegesebb problémája az RSF-listának, hogy egyes demokratikus országok sajtószabadságpontjait alaposan leviszik az újságírókat ért fizikai inzultusok, amelyek a médiára dühös tüntetőktől származnak például a Covid-tüntetések során. E támadások csak bizonyos szabadságjogok miatt lehetségesek egyes demokratikus országokban, ám a pontozás nem képes megkülönböztetni őket az olyan támadásoktól, amikor egy elnyomó politikai rendszer emberei támadnak független újságírókra.

17 Például Ausztria ugyan fontos sajtószabadságpontokat veszít az RSF-indexen olyan befolyásolási kísérletek miatt, amikor például Kurz kancellár meglátogatott egy szerkesztőséget, ám maga Kurz bukása nem történt volna meg a média tényfeltárása nélkül. Ausztrália Murdoch-hoz kötődő jelentős sajtószabadság-pontvesztését egyelőre jól kompenzálja a közmédia működése.

vagy negatív változást. Jelezheti, hogy egy ország demokráciája épp összeomlóban van, egyebek között azért, mert vagy egyszerűen nemigen látható sokaknak a média elszámoltató munkája, vagy pedig az apátiát, a beletörődést és a fásultságot eredményező küzdelemként jelenik meg,¹ míg más félig szabad országokban a szabadszólás-teljesítmény miatt – például Kenyában – éppen elképzelhető, hogy az ország úton van lelkesítő változások felé.

4. Konklúzió: A hiábavalóság önbeteljesítése?

A szólásszabadság korlátozása régóta a fő mozgatórugó a demokráciahanyatlás globális tendenciája mögött – emeli ki a Freedom House 2023-as beszámolója.² Ám e tanulmány sem tér ki arra a komor összefüggésre, amely összeköti a szabad szólást annak számba vehető következmény nélküliségével. Dolgozatomban összegyűjtöttem a következmény nélküliségnek a szakirodalom által meglepően figyelmen kívül hagyott néhány fontos aspektusát és következményét, majd a demokrácia- és szólásszabadság-indexek egymásra vetítése révén felvázoltam egy média/demokrácia-térkép néhány alapvonalát, amely épít a globális indexek adta fontos komparatív aspektusokra, ugyanakkor egyrészt némileg orvosolja a globális összehasonlítások egyes problémáit, másfelől empirikusan jobban megragadhatóvá teszi a következmény nélküliség jelenségét.

Irodalom

Bátorfy Attila (2023): Személyes kommunikáció.

Carson, Andrea (2019): *Investigative Journalism, Democracy and The Digital Age*. New York & Oxon: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315514291>

Chadwick, Andrew (2013): *The Hybrid Media System: Politics and Power*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/oso/9780190696726.001.0001>

Coronel, Sheila S. (2010): Corruption and the Watchdog Role of the News Media. In: Pippa Norris (ed.): *Public Sentinel: News Media and Governance Reform*, pp. 111–136, Washington: World Bank.

Council of Europe, Directorate of Communication (2009): Reykjavik Conference Maps Out Future Council of Europe Work on Media and The Internet. Press release, <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/reykjavik>.

Curran, James (1991): Mass Media and Democracy: A Reappraisal. In: James Curran & Michael Gurevitch (eds.): *Mass Media and Society*, pp. 82–117. London: Edward Arnold.

Curran, James (2002): *Media and Power*. London: Routledge.

Freedom House (2022): Global Freedom Scores, <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores?sort=desc&order=Total%20Score%20and%20Status>.

Fiss, Owen M. (2013): *Megosztott liberalizmus. A szólásszabadság és az államhatalom sokféle arca*. Budapest: CompLex.

Gearing, Andrea (2021): *Disrupting Investigative Journalism. Moment of Death or Dramatic Rebirth?* Oxon & New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781003139980>

Gillers, Stephen (2018): *Journalism under Fire: Protecting The Future of Investigative Reporting*. Columbia: Columbia University Press, <https://doi.org/10.7312/gill16886>

¹ Magyarország 12-es pontszáma ebben a táblázatban azt mutatja, hogy a rossz magyar RSF-pontokat egyelőre valamelyest kompenzálják a joguralom maradékai, nem kis részben az Európai Uniónak köszönhetően.

² Lásd: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2023/marking-50-years>.

- Hermann Irén & Wild Judit (2007): Betegség vagy állapot? Kvalitatív kutatás a magyarországi újságírás problémáiról. *Médiakutató*, 8. évf. 1. sz. 81–88. o.
- Martin József Péter (2019): Kéz a kézben a lejtőn: korrupció és sajtószabadság a magyar trendek tükrében. *Médiakutató*, 20. évf. 3. sz. 7–21. o.
- Mong Attila (2012): A szabadság gyepelői – öncenzúra a magyar sajtóban, <https://mertek.atlatszo.hu/a-szabadsag-gyeploi-ocenzura-a-magyar-sajtoban/>.
- Norris, Pippa, ed. (2010): *Public Sentinel: News Media and Governance Reform*. Washington: World Bank, <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8200-4>
- Robertson, Cliff (1975): *Three Days of the Condor*. Paramount Pictures.
- Poovey, Mary (1998): *A History of the Modern Fact. Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Chicago: University of Chicago Press, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226675183.001.0001>
- Protess, David L., Fay Lomax Cook, Jack C. Doppelt, James S. Ettema, Margaret T. Gordon, Donna R. Leff & Peter Miller (1991): *The Journalism of Outrage: Investigative Reporting and Agenda-Building in America*. New York: Guilford Press.
- RSF (2022): World Press Freedom Index, <https://rsf.org/en/rsf-s-2022-world-press-freedom-index-new-era-polarisation>.
- Rowbottom, Jacob (2013): 'Leveson Press Freedom and the Watchdogs' 21. *Renewal* 57, https://renewal.org.uk/wp-content/uploads/2020/09/rowbottom_final-1.pdf.
- Rusbridger, Alan (2018): *Breaking News: The Remaking of Journalism and Why It Matters Now*. Edinburgh: Canongate.
- Schauer, Frederick (1978): Fear, Risk and the First Amendment: Unraveling the Chilling Effect. *Faculty Publications*, Paper 879, <http://scholarship.law.wm.edu/facpubs/879>.
- Shapiro, Barbara (2000): *A Culture of Fact. England*. New York: Cornell University Press.
- Smith, Ben (2023): *Traffic: Genius, Rivalry, and Delusion in the Billion-Dollar Race to Go Viral*. London: Penguin Books.
- Sunstein, Cass (2001): *republic.com*. Princeton: Princeton University Press.
- Sunstein, Cass (2007): *republic.com 2.0*. Princeton: Princeton University Press.
- Tambini, Damian (2021): A theory of media freedom. *Journal of Media Law*, vol. 13, no. 2, 135–152, <https://doi.org/10.1080/17577632.2021.1992128>